

Hegn og landskab

af *Benedicte Fonnesbech-Wulff*

Indledning

Set fra oven ligner det danske landskab et kludetæppe vævet sammen af forskelligartede stykker. En stor del af de grænser, der findes mellem stykkets dele, består af hegn eller gærder i en eller anden form. Hegnene indgår som en integreret del af vores opfattelse af landskabet – vi kunne ikke forestille os et dansk landskab uden disse stadige afbrydelser, som giver liv til landskabsbilledet. Enorme ubrudte markflader indgår ikke i ønsketænkningen – længere i hvert fald.

Vi ved, at mange markhegn i tidens løb er blevet fjernet, netop for at skabe større sammenhængende dyrkningsarealer. Alligevel kom der først i 1992 en lov, der sikrede nogle af hegnene for eftertiden.¹ Dette til trods for at der gennem mere end hundrede år har været interesse for hegnene og dermed også fortalere for en bevaringspolitik.

I vidt omfang har interessen været af botanisk og biologisk art. Hegnene er betragtet som en frøfond, hvor frø af planter, som med sprøjtegifte var blevet fjernet fra de dyrkede arealer, kunne ligge og vente på bedre tider. Samtidig har hegnene fungeret som opholdssted for fugle og andre dyr, der har brugt dem som veje mellem forskellige biotoper. Det har blandt andet betydet, at danske jægere har haft interesse i bevaring af i hvert fald et vist antal hegn.

Der har også hele tiden været en vis historisk interesse på området, som dog ikke har formået at slå rigtigt igennem før inden for de sidste ti år. Folk med lokalhistorisk interesse har i et utal af tilfælde forsøgt at vække interesse for, hvad der skete med hegnene. Således var mange bekymrede i begyndelsen af forrige århundrede, hvor de var vidne til, at mange gravhøje blev nedlagt, for at disse praktiske stendepoter kunne indgå i opsætningen af de nye selvejerhegn. Senere har bekvæmringen været rettet mod

Benedicte Fonnesbech-Wulff (f. 1954), cand. mag. i historie og etnologi. Ansat ved Lokalhistorisk Selskab siden 1985. Har bl.a. skrevet *Ulkerup. Historien om en nedlagt skovlandsby i Odsherred* (1991) og *Ferrosan 1920-95* (1995).

den stadige nedtagning af hegn, fordi man mente, at den gjorde landskabet – og historien – fattigere.

Den ringe interesse betyder, at litteraturen om hegn og deres historie endnu er sparsom. Noget af det nyere materiale er Erland Porsmose og Niels Hørlück Jessens artikel i *Antikvariske Studier* fra 1985,² mens Finn Ole Nielsen har behandlet de bornholmske diger i en rapport udarbejdet i forbindelse med Naturbeskyttelsesloven

af 1992.³ I begge tilfælde bygger forfatterne deres resultater på en kombination af kilde- og feltstudier, og tager for begges vedkommende stilling til spørgsmålet om stengærdernes oprindelse og funktion.

Hovedværket er dog stadig August Schmidts *Hegn og Markfred* fra 1953, som ikke medtager noget om hegnes oprindelse eller funktion. Og det er dog ikke mindst disse centrale spørgsmål, som må have historikerens in-

Stendige mellem mark og skov. Alleshave, Bregninge sogn.

teresse: hvorfor har nogle mennesker investeret så mange kræfter og så meget slid i at opsætte alle disse forskellige hegn, hvad enten der er tale om stendiger, jordvolde, tangdiger eller levende hegn? De følgende sider vil give nogle eksempler på, hvad det er for behov, der har fordret denne indsats, og hvad det er for mekanismer, der har betydet ændringer i hegningsmønstre og -metoder.

Feltstudier

Da litteraturen er sparsom, men hegnene mangfoldige, har det vist sig mest frugtbart at kombinere praktisk feltundersøgelse med gængse kildestudier. Sådanne undersøgelser har Lokalhistorisk Selskab⁴ gennem nogle år gennemført i et område, der dækker 2/3 af Vestsjællands Amt. Da arbejdet hidtil fortrinsvis har været af praktisk registrerende art, er de vestsjællandske hegns historie dog endnu ikke endeligt afklaret.

Feltundersøgelsen har bestået i en minutiøs opmåling af de eksisterende hegn og gærder. Ofte medfører dette arbejde en tæt kontakt til lodsejerne, der i vidt omfang har et nært kendskab til de hegn, der i tidens løb har været på deres jorder. Det er fra denne undersøgelse de følgende eksempler vil blive hentet.

Hegn er den fællesbetegnelse, som primært dækker en funktion, nemlig adskillelsen af et område fra et andet.

Her vil vægten blive lagt på markernes indhegning (og ikke f. eks. skovdiger). Hegnene kan bestå af de risgærder, der for størstepartens vedkommende blev afløst af de senere typer, stendiger, jordvolde eller levende hegn.

Når man beskæftiger sig med hegn, hvad enten det er på et praktisk eller litterært plan, må man gøre sig klart, at det er utroligt tidskrævende; således skriver August Schmidt i forordet til sin bog, "... at det har været besværligt nok og røvet megen Tid at faa dette Arbejde gjort færdigt, men Undersøgelsen skulle jo føres igennem; thi også denne Bog har Guderne i deres Vrede paalagt mig at skrive."⁵

Hegn – et udtryk for behov

Mennesket har opsat hegn, siden det blev bofast, og da det blev agerdyrker, blev hegnene en nødvendighed. Vi ved ikke så forfærdelig meget om, hvordan strukturerne i landskabet så ud i perioderne før fællesskabstiden. Men arkæologisk har man kunnet erkende, at man i hvert fald i vikingetid hegnede ejerlavet og selve bebyggelsesområdet.

Fra middelalderen ved vi en del, idet hegn og hegnsspørgsmål har sat sig markante spor i det overleverede juridiske kildemateriale. Således indeholder Landskabslovene en mængde bestemmelser for, hvordan man skal forholde sig over for forskellige hegningssager.⁶ Fra 1500-tallet er der be-

varet en del vider og vedtægter fra landsbyerne, og også i dem er der et utal af bestemmelser for, hvordan man på lokalt plan har varetaget hegningsproblematikken.⁷ Begge disse kildetyper giver oplysninger om, hvordan forholdene faktisk var.

I *Kancelliets Brevbøger* finder man derudover oplysninger om de ændringer, centralmagten *ønskede* at indføre i det danske hegningsystem. En sidste hovedkilde til hegnenes historie er de forskellige godsers arkiver, idet de lokale forhold kommer til udtryk der.

Kilderne giver det generelle indtryk, at hegn har været et helt centralt anliggende for enhver tids mennesker: det har været besværligt at få dem opsat, det har været lige så problematisk at få dem vedligeholdt eller erstattet. Frem for alt har hegn kunnet få sindene i kog, idet stridigheder om hegn i realiteten er stridigheder om adgangen til produktionsmidler, det vil sige strid om ejendomsret, og dermed i bund og grund et spørgsmål om økonomi.

Ethvert hegn har haft en funktion, der har været vurderet som så vigtig, at indsatsen har kunnet betale sig. Funktionerne har derimod været meget forskellige: man har sat hegn, så dyrket jord blev adskilt fra udyrket eller græsningsjord. Der har været hegn om tofter, om ejerlav, om kirkejord, om kålgårde, om hovedgårdsjord, ligesom en uendelighed af andre

større eller mindre arealer har været hegnet afhængigt af, hvilket formål, der var aktuelt.

Frem til midten af 1500-årene var stort set alle hegn opbygget af træmaterialer, og havde form af enten flettede risgærder eller vasegærder (sammenbunket kvas imellem to rækker af lodrette staver). Der findes dog eksempler på, at man allerede i denne periode i træfattige egne har udnyttet de andre materialer, som naturen kunne byde på.

Gærdselsmaterialer var knappe og arbejdsbyrden altid stor, så hvor det overhovedet kunne lade sig gøre, udnyttede man det naturgivne terræn som skel, således at eksempelvis åer eller stejle skrænter kunne indgå i hegningen. Trods denne udnyttelse af omgivelserne har der været tale om et tusindtal af hegn, som har været utroligt ressourcekrævende. Man regner med, at et flettet risgærde har en levetid på ca. 7 år, hvorefter det skal udskiftes – trods stadig reparation og vedligeholdelse.

Det er derfor ikke ulogisk, når man fra midten af 1500-tallet oftere og oftere støder på krav fra centralmagts side om, at risgærder bør erstattes af mere permanente hegn bygget af materialer, der er til rådighed i landskabet, og som ikke kræver vedligeholdelse i samme grad.⁸ At det ikke har været nogen nem opgave at få bønderne rundt om i landet til at

ændre deres hegningstradition, fremgår tydeligt af de kongelige breve. Man kan her se, hvordan den enkelte lokalitet optræder gang efter gang, mens udviklingen i brevene går fra en anbefaling af faste hegn til en direkte ordre om opsætning af stendige inden en nærmere angiven dato.

Klostre og visse fremsynede godsejere var langt hurtigere til at se fordelene ved de faste hegn. Det betød, at mange gamle risgærder på kloster- og hovedgårdsjord i løbet af 1500- og 1600-tallet blev erstattet med stendiger eller jordvolde.⁹ Herfra spredte de faste hegn sig, således at det i 1700-tallets fæstekontrakter blev mere og mere almindeligt, at bønderne forpligtede sig til årligt at opsætte et nærmere angivet antal favne stendige.

I mange tilfælde må bønderne have oplevet perioden som et veritabelt hegningssmareridt. Ikke alene fik de til opgave at hegne hovedgårdsjorderne, vangene og ejerlavet, de måtte også honorere et af tidens nyeste krav, nemlig en hegning af skovene, der siden 1750'erne fik ændret deres status fra at være en integreret del af den samlede drift til i stedet at være isole-rede forstlige enheder.¹⁰ Det krævede en effektiv hegning, der kunne holde vildtet i skoven og bønder og kreaturer udenfor.

I samme periode blev der på Vestsjælland oprettet et antal nye hovedgårde, som hver især ønskede en lige så

massiv hegning af deres områder.¹¹ I enkelte tilfælde endda således, at godsejeren trods godsets placering i en stenfattig egn, krævede opsætning af de dobbelte stenhegn, der i andre mere stenrige egne dominerede hovedgårdshegningen. Det betød, at de pågældende bønder ikke alene skulle opsætte stendigerne, men også hente og transportere stenene på egne vogne ad veje, der virkede ødelæggende på både heste og vogne.¹²

Hegnet – et udtryk for lokal variation

Konsekvensen af kongens og godsejernes hegningspolitik var, at man ved 1700-tallets sidste halvdel havde fået erstattet et stort antal risgærder med faste hegn i form af jordvolde og stendiger. Samtidig var en mængde nye hegn blevet etableret, fordi udviklingen i landbruget krævede ændringer og tilpasninger. Det betød samtidig, at trykket på træmateriale til gærdselsbrug blev lettet betydeligt; fra agrene fik man fjernet en betragtelig mængde sten, hvilket forbedrede dyrkningsmulighederne, ligesom der på længere sigt ville blive tale om en arbejdsmæssig lettelse for de berørte bønder. En anden og nok aldeles utilsigtet konsekvens var, at landskabsbilledet blev langt mere varieret. Den enkelte lokalitets hegning blev i langt højere grad end tidligere afhængig af den stedlige økologi. Hvor man tidligere havde måttet skaffe sig gærdselsmateriale fra skovene, hvad enten

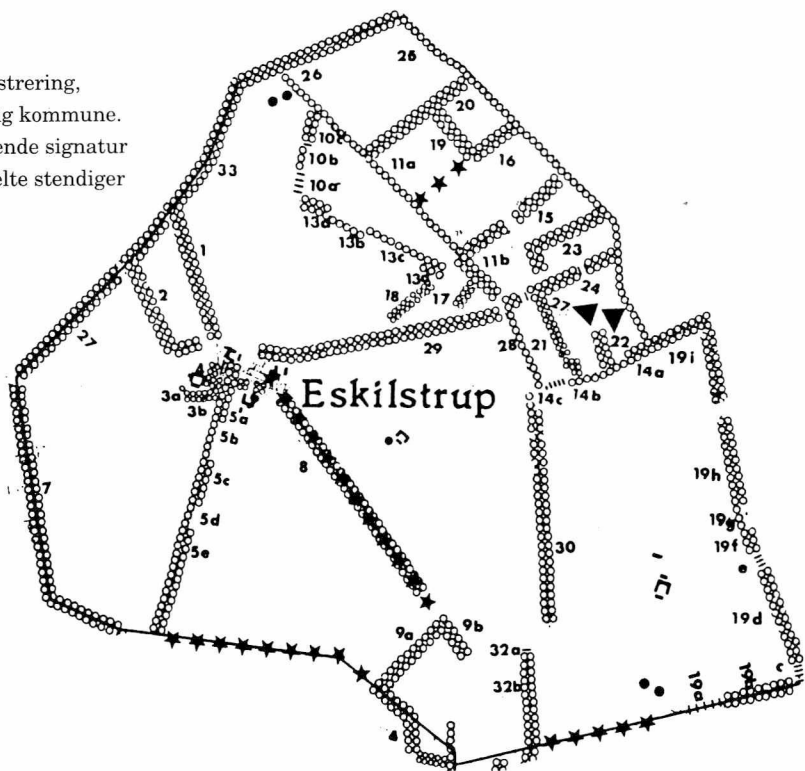
disse lå nær eller fjernt, valgte man nu at hegne med de materialer, man havde lettest mulig adgang til.

I Odsherred, der for størstedelens vedkommende er særdeles velforsynet med sten, blev stendiget eksempelvis det foretrukne hegningsmiddel, mens man i andre egne, hvor sten ikke forekommer i nogen særlig grad, måtte opbygge jordvolde eller plante levende hegn, især pil og poppel, med risgærder imellem. Det sidstnævnte ses

som regel i egne, hvor stadig blæst eller jord- og sandfygning kan være et problem.¹³

Da man nåede frem til 1780'erne, var det vestsjællandske landskab præget af et hegningsmønster, hvor variationen i hegnstyper var markant, mens hegnenes alder var lige så varierende, idet en del af de nys opsatte faste hegn i virkeligheden markerede forløb, hvis alder måske skulle tælles i århundreder, mens andre var ganske nye.

Hegningsregistrering,
Eskilstrup, Vig kommune.
Den dominerende signatur
angiver dobbelte stendiger
(kassemur).

Hegnet – en dynamisk størrelse

De store landboreformer i 1780'erne siges traditionelt at have været en landbrugsmæssig revolution, hvor den landskabsmæssige tavle blev vasket ganske ren, og hvor et nyt system afløste et gammelt og forældet. Der er ingen tvivl om, at dette er korrekt, når man forholder sig til sagen på et overordnet ideologisk plan. Men når man betragter den konkrete, håndfaste virkelighed, ser det anderledes ud.

I 1788 blev landsbyen Eskilstrup i Vig sogn udskiftet. Omkring byens gårde, der stadig ligger samlet, findes et antal toftediger, der daterer sig til tiden før udskiftningen. I det, der før var bymarken, ligger stadig tre stendiger, der før var vangediger, og som i dag indgår som dele af den hegning, der fandt sted efter udskiftningen, hvor hver bonde fik samlet sin jord i en dyrkningsmæssig enhed. Omkring den oprindelige bymark kan der stadig ses et bymarksdige, der på tre sider grænser mod andre landsbyer, og derfor til stadighed tjener som ejerlavsgænse. På den fjerde side grænser bymarken mod det tidligere overdrev, som i fællesskabstiden blev anvendt til kreaturgræsning. Ved udskiftningen blev overdrevet udstykket til mindre husmandslodder, der hver især blev hegned med stendiger. Det høje bymarksdige, der oprindeligt havde skullet forhindre de dyr, der græssede på overdrevet, i at forville sig ind på agrene, mistede derved sin op-

rindelige funktion. I stedet overgik det til at være en del af udskiftningshegningen omkring de nyoprettede husmandslodder.

Eskilstrup, som ikke er noget enestående eksempel, viser klart, at selv om udskiftningen var en radikal proces, lod man de permante anlæg, som man med møje og besvær havde etableret i landskabet, indgå i den nye struktur. Stendigerne vedblev at være stendiger, men hvor de før havde været udtryk for fællesskabstidens behov, blev de nu til en del af de behov, der opstod som følge af overgangen til selvejet.

Erkendelsen af dette betyder, at man i højere grad ud fra landskabsmæssige forhold kan forklare, hvorfor nogle landsbyer er blevet stjerneudskiftet, mens andre antog blokudskiftningen. Lokalhistorisk Selskabs undersøgelse har vist, at stjerneudskiftningsformen nøje hænger sammen med forekomsten af sten- og jorddiger i fællesskabstiden på den pågældende lokalitet. En stor koncentration har betydet, at man har valgt at gøre som i Eskilstrup, mens færre faste hegn har medført en større grad af valgfrihed, idet udskiftning og udflytning ikke blev besværliggjort af eksisterende hegn.

Feltarbejde i eksempelvis det område, der i dag er samlet som Fuglebjerg kommune sydøst for Slagelse, har underbygget denne opfattelse. I områ-

dets nordligste del, Tystrup sogn, hvor terrænet er kuperet, og hvor der findes en høj koncentration af sten, ses en høj grad af hegning med stendiger kombineret med stjerneudskeftede landsbyer. Syd herfor i kommunens midterste del er hegningen overvejende foretaget ved opkastning af jordvolde, mens byernes udskeftningsform er mere varieret. Sydligst, i egnene omkring Krummerup, hvor terrænet er aldeles fladt, og hvor sten er en sjældenhed, består hegnene fortrinsvis af levende hegn, og byerne er blokudskeftede.

Med disse erfaringer som udgangspunkt skulle man forestille sig, at en videre bearbejdning af hegnenes gåde skulle kunne foregå som en relativt overskuelig opgave. Men så simpel er virkeligheden ikke. Faardrup sogn i Vester Flakkebjerg herred er på de geodætiske kort indtegnet med en imponerende regelmæssig stjerneudskeftning. Signaturerne meddeler dog intet om faste hegn, og man kan ikke altid være sikker på, at kortene altid svarer til den faktiske virkelighed. I dette tilfælde er kortene dog korrekte, idet feltundersøgelsen viste, at der stort set ikke findes hegn inden for sognets grænser, og heller ikke under jordoverfladen er der rester af borttagne hegn.

Der er flere årsager hertil. I fællesskabstiden var Faardrup en del af et såkaldt vangelag, hvor byens sædskeftte var organiseret, så det var parallelt

med nabobyernes. Fordelen herved var, at de implicerede byer sparede vangeindhegning, hvilket var af meget stor betydning i en skovfattig egn som Sydvestsjælland, som ikke selv kunne producere tilstrækkeligt gærdselsmateriale. På landboreformernes tid blev Faardrup i første omgang udskeftet i 1787/89, hvor udskeftningen fik form af en fuldstændig regelmæssig stjerne, og hvor der overhovedet ingen udflytning fandt sted. Beslutningen herom skyldtes væsentligst ejeren af gården Grønhøjgård, der ejede 18 af byens 20 gårde. Hun mente ikke at kunne overskue de praktiske og økonomiske besværligheder, en udflytning ville føre med sig. Faardrups bønder måtte derfor fortsat være indstillet på at skulle dyrke lange smalle agerstykker, selvom de blev samlede i brugsenheder.

I 1798 blev ejeren og byens bønder dog enige om, at forholdene alligevel var for upraktiske, hvorfor nogle af byens gårde blev flyttet ud. I dag er ca. halvdelen af gårdene udflyttede, ligesom der senere er foretaget udstykninger i sognets sydlige del.¹⁴

Afslutning

Det danske landskab fik ikke sin endelige udformning ved udskeftningen. Kravene til landbruget og landskabet har ændret sig siden. I første omgang betød udskeftningen, at der blev behov for et stort antal nye hegn, der kunne markere det opnåede selvejes

Markskel med levende hegn bestående af lavt stynede træer. Gimlinge, Gimlinge sogn.

grænser. Senere kom en modsatrettet tendens, hvor behovet for en meget intensiv udnyttelse af al til rådighed værende jord betød nedlæggelse af mange hegn. Jordvoldene blev gravet væk, mens nedtagningen af nogle stendiger indgik i beskæftigelsesforanstaltninger i 1930'erne. Stenene blev taget ned og slået til skærver, og hvor det skete, kan en del af dem stadig erkendes under jordoverfladen. Lodsejerne kan berette, at en del af de derved fremkomne skærver blev anvendt som stabilisering under Hit-

lers motorvej over Lüneburger Heide, mens andre fik samme funktion under den såkaldte Betonvej, der strækker sig op gennem Odsherred. Mange andre blev fjernet uden, at man i dag kan skaffe sig oplysninger om dem.

Også for de levende hegns vedkommende er der tale om flere forskellige årsager til, at så mange er væk. En af dem er, at de gjorde markafbrænding vanskelig. En anden den helt generelle, at moderne markdrift kræver *god plads*.

I vor tid, hvor kravene til landbruget i højere grad går i retning af, at mere og mere jord tages ud af egentlig drift, er man igen begyndt at plante nye levende hegn. Flere steder sker dette som en direkte følge af det forbud mod markafbrænding, som blev indført for et par år siden¹⁵.

Disse skønsomt udvalgte eksempler fra hegningsundersøgelsen på Vestsjælland har ét til fælles: de viser, at hegnene, hvad enten der er tale om stendiger, jordvolde eller levende hegn, er et led i den dynamiske proces, der kendetegner det danske landbrugs udvikling fra den spæde start og frem til i dag, hvor processen stadig er i gang.

Umiddelbart virker det måske besynderligt at påstå, at faste hegn er dynamiske. Den gængse opfattelse har da også været den, at sten- og jorddiger var at anskue som jordfaste fortidsminder på linje med stendysser. Det er som et led i denne monumentale opfattelse, at "sten- og jorddiger og lignende" blev fredet i 1992. I den forbindelse er der dog visse forhold, som loven ikke tilgodeser. For det første, at i modsætning til stendyser og de fleste andre jordfaste fortidsminder, der for længst har udspillet deres rolle, har mange faste hegn stadig en aktiv funktion i landskabet. For det andet er de levende hegn blevet overset, og dette til trods for, at de på lige fod med hegn af andre typer markerer grænser mellem områder af forskellig

status. Ofte er en sammenfalden jordvold i tidens løb blevet erstattet med et levende hegn, som er langt mere overskueligt at etablere. Det betyder, at disse levende hegn i virkeligheden har den samme funktionsmæssige betydning som et fast hegn.

Alligevel er de ikke omfattet af lovgivningen, hvilket leder til det tredje, nemlig den manglende interesse for hegnenes forløb. Det er selvfølgelig glædeligt, at interessen for hegnene som funktionel konstruktion er voksende. Men ser man helt bort fra hegnstypologien og koncentrerer sig i stedet om hegnenes forløb, får man et billede af de strukturer og mønstre, det gennem tiderne har været nødvendigt at opdele landskabet i. Af hensyn til landskabets kulturhistorie er det ærgerligt, at denne tanke ikke har fundet vej til lovgivningen, for lige nu er stendiger, der ikke nødvendigvis repræsenterer nogen reel kulturhistorisk værdi, fredede, mens hegnsføreløb, der virkelig kan fortælle historie, pløjes ned. Det ville derfor være ønskeligt, om interessen for hegnsføreløb fik en større bevågenhed i den fremtidige landskabsforskning. Studiet af hegn er landskabshistoriens røde tråd.

NOTER

1. Lov om Naturbeskyttelse: Lov nr. 9 af 3. jan 1992; Bekendtgørelse om beskyttede naturtyper og sten- og jorddiger m.v.: Bekendtgørelse nr. 572 af 25. juni 1992.
2. "Stengærder. Enemærkets hegningsmiddel", *Antikvariske Studier* 7, 1985, s. 108-131.
3. Sten- og jorddiger på Bornholm. Bornholms Amt. Teknisk Forvaltning. Juli 1992.
4. Lokalhistorisk Selskab, oprettet 1984 som led i private arbejdsmarkedsforanstaltninger. Har arbejdet med lokalhistoriske emner i Vestsjællands amt, især i Odsherred. Arbejdet har bl.a. omfattet udstillinger på Audebo Pumpestation og Amtshospitalet i Nykøbing Sj., Ulkerup landsby, Kundby sogns historie og den nævnte hegningsundersøgelse.
5. August F. Schmidt: *Hegn og Markfred*, Brabrand 1953, s. 9.
6. Annette Hoff: "Middelalderlige gærder og hegn – ældre og yngre dyrkningssystemer i Jyske Lov", *Fortid og Nutid* 31, 1984, s. 85-102.
7. I "Liunge byes lov" (Alsted herred, Sorø amt) fra 1670 omtales hegningen i 6 paragraffer, og det fastslåes heri, at gærderne skal efterses af 2 mænd hver ottende dag; *Danske Vider og Vedtægter* bd. 1, udg. af P. Bjerger m. fl., København 1904-06, s. 164-72.
8. *Kancelliets Brevbøger*, udg. af C. F. Bricka m. fl., div. år.
9. Ringsted Klosters Bispisningsregnskab i *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, udg. af C. Rise-Hansen, København 1968; Christoffer Valkendorfs mindeplade i Svindinge Kirke, se f. eks. gengivelse i *Det danske Landbrugs Historie*, red. C. Bjørn m. fl., bd. 2, Odense 1988, s. 111.
10. Landsarkivet for Sjælland, Amtstuearkiver, Odsherreds godsregnskab 1750-1800.
11. Landsarkivet for Sjælland, Lerchenborg godsarkiv, div. år.
12. Et sådant gærde kan ses omkring Aggersvold gods i den stenfattige Svinninge kommune.
13. Lokalhistorisk Selskabs hegningsundersøgelse, Fuglebjerg kommune.
14. Lokalhistorisk Selskabs hegningsundersøgelse, Hashøj kommune.
15. Lokalhistorisk Selskabs hegningsundersøgelse, Stenlille kommune.